

Shahid Bahonar
University of Kerman

Iranian Civilization Research

Online ISSN: 2821 - 0867

Iranian Civilization Research, Volume 5, Issue 1 - Serial Number 9, September 2023

A look at the formation of the Seljuk government based on Ibn Khaldoun's point of view

Mitra Roshani ¹ , Sahmedin khazaei ² , Seyed Ala'eddin Shahrokhi ³

¹. Ph.D. Student of Iranian history after Islam, Lorestan University E-mail: meet39375@gmail.com

². Assistant Professor of History of Iran after Islam, Lorestan University. (Corresponding author)* E-mail: khazaei.s@lu.ac.ir

³. Associate Professor of History of Iran after Islam, Lorestan University. E-mail: shahrokhi.a@lu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Article history: Received: <i>14 Jan 2023</i> Revised: <i>15 April 2023</i> Accepted: <i>12 August 2023</i> Published online: <i>25 September 2023</i></p> <p>Keywords: <i>Seljuqs</i> <i>Ibn Khaldoun</i> <i>Illyrian origin</i> <i>Nervousness</i></p>	<p>Contemplating the rise and fall of governments, their nature and structure is one of the important topics of historical thinking and historiography, which has always been the concern of some thinkers. They have proposed theories by formulating the rules governing the development of states. Ibn Khaldoun is one of these thinkers who proposed a theory to understand the rise and fall of states. The Seljuq dynasty, which ruled the land of Iran for about two centuries, is the first Illyrian state that dominated this land, and from this point of view, it is important to think about how this state was formed. The current research aims to explain the formation of this dynasty based on Ibn Khaldoun's theory in a descriptive-analytical way. The present study aims to answer the question in a descriptive-analytical way, which factors are the basis for the emergence of the Seljuk dynasty according to Ibn Khaldun? The findings indicate that the variables mentioned in Ibn Khaldoun's theory, such as the Illyrian origin of the Seljuks, tribal nervousness, the reproduction of the power structure using force and the weakened nervousness of the established government (Ghaznavids), were the most important factors have played a role in the rise of the Seljuks.</p>

Cite this article: Roshani, Mitra. Khazaei, Sahmedin. Shahrokhi, Seyed Ala'eddin (2023). **A look at the formation of the Seljuk government based on Ibn Khaldoun's point of view**, Iranian Civilization Research, 5(1) 1-18.

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI:

English Extended Abstract

1. Introduction

The issue of emergence, growth, decline and fall of governments has attracted the attention of some thinkers. By trying to formulate the rules governing the development of governments through identifying the causes and effective factors in the field of government formation, the types of governance, the relations between the government and the nation, and finally the collapse and degeneration of the governments, they propose theories. Ibn Khaldoun is one of these thinkers who proposed a cycle theory to understand the rise and fall of states (Fakhouri and Jar, 2011: 732). He emphasizes the link between sociological thought and historical considerations (Ritzer, 2017: 8). It is obvious that the use of this theory can be useful and helpful in explaining and analyzing historical issues and events. This research aims to analyze the emergence of the Seljuq dynasty as one of the important events in the history of Iran by using Ibn Khaldoun's theory. One of the most important governments of the middle Ages in Iran during the Islamic period is the Seljuk government, which was established in the fifth century and during its two centuries of rule, it had a lasting impact on Iranian and West Asian society. The Seljuks were a group of Turkomans who entered the territory of Iran in the early 5th century. After pushing the Ghaznavids back to India and defeating the Buyhi sultans and local governments. How these nomadic people were able to overcome the powerful and orderly Ghaznavid army and by reaching Khorasan, pave their way to dominate the whole of Western Asia, is the issue of this research. In other words, the aim of the research is to provide a clear answer to the question, which factors paved the way for the emergence of the Seljuk dynasty? Based on Ibn Khaldun's theoretical point of view, the hypothesis that the present research tries to test is that the existence of tribal nervousness is the most important factor in the formation of the Seljuk government and its weakness has also weakened this government.

2. Research Methodology

In the present study, the way the Seljuq dynasty emerged based on Ibn Khaldoun's theory has been investigated. In this way, firstly, Ibn Khaldun's intended variables such as nervousness and its roots and consequences of its strength and weakness were extracted from his works. And then the interpretation of the narratives of the rise of the Seljuks based on these variables has been discussed. For the study of the narrative of the Seljuqs, various first-hand historical sources, research articles and theoretical works have been used.

3. Discussion

The Seljuqs were one of the Oghuz tribes who, in coordination and alliance with the Turkish tribes, turned to the land beyond the river and Khorasan and formed a unified government in Iran for the first time. They were nomadic people who, in order to meet their needs, due to the increase in the population of tribes and the increase in cattle, they had a shortage of pastures and were forced to move permanently. Ibn Khaldun argues that the basis of the formation of governments is the existence of nervousness in the sense of a system of inter-subjective symbols, ethnic pride and deep social bonds. These concepts are rooted and strengthened in Bedouin. The Seljuks originally owed their nervousness to the Ili descent. The nervousness of the Oghuz tribes was revealed in combination with other tribes such as the Uighur, Qabchag and Qarlak, and the military power was the result of this solidarity, which brought them into Jend. Ibn-Khaldun considers a dialectical relationship between nervousness and political authority. He argues that since nervousness has its roots in Bedouinism, therefore, with the structural change of the livelihood situation from

English Extended Abstract

Bedouinism to urbanism, the nervousness of the first generations will decline due to the rulers getting used to the prosperity and comfort of urban life, In this way, the nervousness that is the cause of the formation of the government at the beginning will decline with the achievement of the government and its institutionalization.

4. Conclusion

On the one hand, the strong nervousness of Selajqa and the weakened nervousness of the Ghaznavids due to public dissatisfaction and the tyranny of the Ghaznavid rulers, on the other hand, became the basis for Selajqa gaining power and the general tendency of the people of Khorasan towards their rule. Ibn Khaldun believes that governments go through the stages of birth, growth, maturity, old age and death, just like humans. Based on the data presented about the Ghaznavid government, it can be said that this dynasty does not go beyond the first three stages considered by Ibn Khaldun, i.e. birth, growth and maturity, Ibn-Khaldun states some harms related to the states that provide grounds for their destruction. Among these harms, we can mention the tyranny and cruelty of the rulers to the people, appointing unfit people to rule, and the ruler's partnership with looters. When the ruler enters the field of economy and appropriates all the wealth and property, corruption covers all the elements of the government. At the time of Selajgah's appearance, the situation in Khorasan was troubled. The ruler of Khorasan collected heavy taxes from the people and made Sultan Masoud a partner in the properties taken by force. In other regions of the country, some governors used to hoard people's necessities such as wheat. According to Ibn Khaldun's point of view, new governments emerge when the neighboring nations and tribes become aware of the decline and crisis in the established government or gather many people through recruitment. Or try to overthrow the established government and achieve the monarchy by strengthening their own forces and increasing nervousness among themselves. When they infiltrated the government of Sultan Mahmud and Masoud and found out about the limitations and weaknesses of the government, they tried to harm them whenever there was an opportunity and finally, by having stronger nervousness and using conflicting behavior and numerous mistakes in governance, Sultan Masoud was able to defeat them and annex their territory to his possessions.

دانشگاه شهید بهشتی

پژوهشنامه تمدن ایرانی

شماره الکترونیکی: ۰۸۶۷-۲۸۲۱

پژوهشنامه تمدن ایرانی، سال پنجم، شماره یک (بیاپی ۹)، بهار و تابستان ۱۴۰۲

نگاهی به تکوین دولت سلجوقی بر اساس دیدگاه ابن خلدون

میترا روشنی^۱، سهم الدین خزایی^۲، سید علاءالدین شاهرخی^۳

^۱ دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام دانشگاه لرستان meet39375@gmail.com

^۲ استادیار تاریخ ایران باستان دانشگاه لرستان (نویسنده مسئول) khazaei.s@lu.ac.ir

^۳ دانشیار تاریخ ایران بعد از اسلام دانشگاه لرستان shahrokhi.a@lu.ac.ir

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>تعمق در برآمدن و افول حکومت‌ها، ماهیت و ساختار آن‌ها از مباحث مهم تفکر تاریخی و تاریخنگاری است که همواره مورد توجه برخی اندیشمندان بوده است. آن‌ها با صورت‌بندی قواعد حاکم بر تطور دولت‌ها نظریاتی را مطرح کرده‌اند. ابن خلدون یکی از این متفکران است که برای پی بردن به نحوه ظهور و سقوط دولت‌ها، نظریه‌ای چرخه‌ای مطرح کرده است. ابن خلدون استدلال می‌کند عامل اساسی در ظهور و سقوط حکومت‌ها وجود عصبیتی قوی است که ریشه در بادیه-نشینی دارد؛ همچنین هدف اصلی عصبیت کسب قدرت است. تغییر ساختاری وضعیت معیشت یعنی حرکت از بادیه‌نشینی به شهرنشینی همراه با مجموعه آسیب‌هایی که متوجه دولت است، موجب زوال عصبیت و اضمحلال قدرت می‌شود. سلسله سلجوقیان نخستین دولت ایلیاتی است که توانست حدود دو سده بر سرزمین ایران تسلط یافته و حکمرانی کند و از این نظر، تعمق درباره نحوه تکوین این حکومت توجه‌گیر پژوهش در این باره است. پژوهش حاضر بر آن است تا به شیوه توصیفی-تحلیلی، به این پرسش پاسخ دهد که از نظر ابن خلدون کدام عوامل زمینه‌ساز ظهور سلسله سلجوقیان هستند؟ یافته‌ها حاکی از آن است که متغیرهای ذکر شده در نظریه ابن خلدون نظیر خاستگاه ایلیاتی سلجوقیان، عصبیت سلجوقیان و عصبیت تضعیف شده حکومت مستقر (غزنویان)، مهمترین عواملی بوده‌اند که در برآمدن سلاجقه نقش داشته‌اند.</p>	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۲۲</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۱/۱۵</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۱۷</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۶/۲۵</p> <p>کلیدواژه‌ها:</p> <p>سلجوقیان</p> <p>ابن خلدون</p> <p>خاستگاه ایلیاتی</p> <p>عصبیت</p>

استاد: روشنی، میترا؛ خزایی، سهم الدین؛ شاهرخی، سید علاءالدین (۱۴۰۲). نگاهی به تکوین دولت سلجوقی بر اساس دیدگاه ابن خلدون، پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۵ (۱)، ۱۸-۱.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان. © نویسندگان.

DOI10.22103/JIC.2023.21246.1183

۱. مقدمه

موضوع ظهور، رشد، انحطاط و سقوط دولت‌ها، توجه برخی اندیشمندان را به خود جلب نموده است تا با تلاش برای صورت‌بندی قواعد حاکم بر تطور حکومت‌ها از طریق شناسایی علل و عوامل مؤثر در زمینه تشکیل دولت، انواع حاکمیت، روابط بین دولت و ملت و سرانجام فروپاشی و انحطاط دولت‌ها نظریاتی را مطرح کنند. ابن خلدون یکی از این متفکران است که برای پی بردن به نحوه ظهور و سقوط دولت‌ها، نظریه‌ای چرخه‌ای مطرح کرده است (فاخوری و جر، ۱۳۸۱: ۷۳۲). او بر پیوند اندیشه جامعه‌شناختی و ملاحظات تاریخی تأکید می‌ورزد (ریترز، ۱۳۸۷: ۸). بدیهی است که استفاده از این تئوری می‌تواند در تبیین و تحلیل مسایل و رخدادهای تاریخی مفید و راه‌گشا باشد. این پژوهش نیز در صدد است تا با بهره‌گیری از نظریه ابن خلدون، به تحلیل ظهور سلسله سلجوقی به عنوان یکی از وقایع مهم تاریخ ایران بپردازد. یکی از مهمترین حکومت‌های دوره میانه در ایران دوره اسلامی، حکومت سلجوقی است که در قرن پنجم تأسیس شد و طی حدود دو قرن حاکمیت خود، تأثیرات ماندگاری در جامعه ایرانی و آسیای غربی نهادند. سلجوقیان گروهی از ترکمانان صحراگرد بودند که در اوایل قرن پنجم وارد قلمرو ایران شدند. آنها، بعد از عقب راندن غزنویان به هند و غلبه بر سلاطین بویهی و حکومت‌های محلی، توانستند برای اولین بار بعد از اسلام، تمام ایران را به صورت یکپارچه زیر سلطه بگیرند. این که چگونه این ایلات کوچ‌رو توانستند بر ارتش مقتدر و منظم غزنوی غلبه کرده و با دستیابی بر خراسان، راه خود را برای سلطه بر سراسر آسیای غربی هموار سازند، مسأله این پژوهش است. به عبارت دیگر، هدف پژوهش ارائه پاسخ روشن بدین پرسش است که کدام عوامل، زمینه را برای ظهور سلسله سلجوقیان هموار ساختند؟ تا کنون تحقیقات متعدد، مفصل و مشبعی در باب سلجوقیان صورت گرفته و در این آثار درباره خاستگاه سلجوقیان و چگونگی پیدایش این سلسله سخن گفته شده است که از آن جمله به آثار تاریخ‌نگارانی همچون پرویز (۱۳۵۱) و مشکوتی (۱۳۴۳) باسورث (۱۳۷۲، ۱۳۷۱)، گروسه (۱۳۵۳)، بارتولد (۱۳۵۲) و لمبتن (۱۳۷۲) می‌توان اشاره کرد. نگارنده تا حد امکان و لزوم از همه این تحقیقات بهره برده است ولی در هیچ‌یک از این تحقیقات، از نظریه‌های جامعه‌شناختی به ویژه نظریه ابن خلدون برای تبیین مسایل و شرایط روی کار آمدن این سلسله استفاده نشده است. براساس دیدگاه نظری ابن خلدون فرضیه‌ای که پژوهش حاضر سعی در آزمودن آن دارد این است که وجود عصبیت قبیله‌ای مهم‌ترین عامل در شکل‌گیری حکومت سلجوقی است و ضعف آن نیز موجب تضعیف این حکومت شده است.

مبانی نظری: تئوری ساختاری

ابن خلدون (۸۰۸-۷۳۲ ه.ق) جامعه‌شناس، تاریخ‌نگار، سیاستمدار، فقیه و فیلسوف مسلمان در تونس به دنیا آمد. دوران کودکی او مصادف با جنگ‌ها و خونریزی‌های قرن هشتم در بلاد اسلامی بود. حیات سیاسی عصر ابن خلدون آکنده از هیجانات و ناآرامی بود. در آن عصر، خط سیر تحولات چنان بود که عالم اسلام به سوی تجزیه و انحطاط می‌رفت و در اروپا رنسانس و بیداری در حال شکل‌گیری بود. اوضاع سیاسی مغرب عربی و به ویژه مغرب میانه و دور دچار جنبش‌ها و انقلاب‌ها شده بود. مهم‌ترین نیروهایی که سران این انقلاب‌ها از آنها استفاده می‌کردند و با اتکالی آنها بر ضد یکدیگر به نبرد برمی‌خواستند عشایر بادیه‌نشین عرب و بربری بودند که در سراسر نواحی مغرب پراکنده بودند. این عشایر برای پیکار و جنگ قوای مسلح آماده‌ای به شمار می‌رفتند که گاه در خدمت این امیر و بار دیگر در خدمت شاهزاده دیگر بودند.

این عشایر نیرومند به سپاهیان هر سلطانی می‌پیوستند یا بر ضد هر یک قیام می‌کردند در سرنوشت جنگ تأثیر بخشیده و پیروزی نخستین و شکست دومین را حتمی می‌کردند. ابن خلدون مدتی دراز با عشایر بادیه‌نشین معاشرت و آمیزش داشته است و نوشته‌های او تاریخ مغرب و اجتماعات بادیه‌نشین، از نتایج معلومات و تجاربی است که آن‌ها را در خلال معاشرت طولانی خود با قبایل مختلف عرب و بربر به دست آورده است (ابن خلدون، ۱۳۳۶: ۳۸/۱-۳۲؛ ریتزر، ۱۳۸۸: ۸؛ آزاد ارمکی، ۱۳۷۴: ۲۷۹). ابن خلدون اولین اندیشمندی است که تاریخ را علم می‌داند. وی همچنین نگاهی مادی‌گرایانه به سیر تحول بشری دارد. او برخلاف نگرش‌های «تک‌علی» و «تک‌خطی» مسلط بر جامعه‌شناسی تاریخی مدرن، تعاملات اجتماعی را در ابعاد چندگانه اقلیمی، اقتصادی و فرهنگی مطالعه می‌کند. منطق درونی دیدگاه ابن خلدون بر سه مفهوم عیر، عمران و عصبیت بنا نهاده شده است (منوچهری، ۱۳۷۶: ۳۴۳-۳۴۲). منظور از عیر توضیح وقایع تاریخی از طریق تفهیم است (Mahdi, 1964: 71). موضوع علم عمران نیز اجتماعات بشری و مسائل آن‌ها است (آزاد ارمکی، ۱۳۷۴: ۲۸۱).

مفهوم اساسی در نظریه ابن خلدون مفهوم «عصبیت» است که باید آن را به قومیت و پایه و اساس آنچه بعدها «ملیت» نام گرفت نزدیک کرد. عصبیت به باور ابن خلدون، پدیده‌ای است تا اندازه‌ای نژادی که با ساختار خویشاوندی و همچنین با نوع زندگی خاص بادیه‌نشین ارتباط دارد و سبب انسجام یافتن درونی و همبستگی میان اعضای جامعه و ضربه‌ناپذیری آن است. به همین دلیل به عقیده او در واحدهای کوچک انسانی یعنی در قبایل بادیه‌نشین عصبیت بسیار قوی است، حال آن‌که در شهرها بر اثر اختلاط میان اقوام گوناگون عصبیت از بین می‌رود و جامعه ضربه‌پذیر و شکننده می‌شود (فکوهی، ۱۳۸۸: ۷۸). ابن خلدون معتقد است عصبیت صفت خاص مردم بادیه‌نشین است. این مفهوم در بادیه به وجود می‌آید و در بادیه تداوم می‌یابد. از نظر ابن خلدون عصبیت یعنی دلاوری، شجاعت، دینداری، اخلاق، پیوستگی‌های خونی، روح آزادی و آزادگی، فطرت پاک و سالم، بزرگواری و بخشندگی. عصبیت همچنین حسب و نسب، افتخار آباء و اجدادی، اتحاد و همبستگی بین خویشان و نزدیکان را نیز شامل می‌شود (ابن خلدون، ۱۳۳۶: ۲۹۳/۱-۲۵۱). عصبیت مفهومی چند لایه است؛ از یک سو ناظر به نظامی از نمادهای بین‌الادلهانی چون غرور قومی، حس یادگیری و... است و از سوی دیگر شاخص پیوندهای عمیق اجتماعی است (منوچهری، ۱۳۳۷۶: ۳۴۹).

عصبیت یک توان سیاسی معطوف به کسب قدرت و سلطه است. به عبارت دیگر شکلی از قدرت سیاسی است (آزاد ارمکی، ۱۳۷۴: ۳۱۶). این مفهوم، مفهومی دیالکتیکی است^۱، زیرا از نظر ابن خلدون برای تشکیل حکومت وجود عصبیت ضروری است، در عین حال به محض تشکیل حکومت، دیگر نیازی به آن نیست (ابن خلدون، ۱۳۳۶: ۲۹۳/۱). ابن خلدون برای عصبیت دو نقش سیاسی و نظامی قائل است و بر این باور است که هدف اولیه عصبیت کسب حاکمیت و به دست گرفتن قدرت سیاسی است و غلبه را بدون وجود عصبیت شدنی نمی‌داند و می‌گوید عصبیت است که قدرت می‌آورد، و قدرت غلبه و ریاست را به دنبال دارد. در بعد نظامی نیز معتقد است که عصبیت نخست به دفاع و ایجاد امنیت برای قوم در برابر دشمنان خارجی و سپس به توسعه طلبی و تجاوز به دیگر اقوام منجر می‌شود، بنابراین اقوام بدوی به علت عصبیت قوی‌تر، در تقابل با جوامع حضری موفق‌ترند (ابن خلدون، ۱۳۳۶: ۲۶۵/۱-۲۴۲؛ فاخوری و جر، ۱۳۸۱: ۷۴۹-۷۴۵).

^۱ - منظور از این مفهوم وجود روابط متقابل و متضاد بین پدیده‌ها است. به این معنی که عصبیتی که برای تشکیل حکومت شرط علی است، بعد از شکل‌گیری حکومت، به دلیل از دست دادن کارکردهایش، به تدریج زایل می‌شود (تنهایی، ۱۳۸۳: ۲۲۹).

از دیدگاه ابن خلدون عصبیت از سه راه به دست می‌آید: ۱- خویشاوندی. خویشاوندی نخستین مبنای عصبیت و طبیعی‌ترین نوع آن است. عصبیت از نظر ابن‌خلدون به معنای خویشاوندان شخص از یک خاندان و یک پشت است. به نظر وی عصبیت از راه پیوند نسبی و وابستگی خاندان‌ها حاصل می‌شود زیرا از این راه قدرت و شکوه ایشان زیاد می‌شود و ترس آنان در دل دیگران جای می‌گیرد. از نظر ابن‌خلدون غرور قومی هر یک از افراد قبیله نسبت به خاندان خود و عصبیت خود از هر چیزی مهمتر است (آزاد ارمکی، ۱۳۷۴: ۳۰۹-۳۰۸). البته شرط خویشاوندی لازم است نه کافی؛ زیرا عنصر تعیین‌کننده نه خاندان و نژاد بلکه عصبیتی است که درون این قالب متجلی می‌شود. ۲- غیرخویشاوندی که شامل دو بخش است؛ ۱- از راه هم‌پیمانی (ولاء) و هم‌سوگندی (حلف). چون غرور قومی هر کس نسبت به هم‌پیمان و مرافعه‌جویی در هنگام خطر مشاهده می‌شود. درواقع این پیوند تنها در جایی محکم و استوار می‌شود که به عصبیت مبدل شود و کیان و موجودیت جماعتی به خطر افتد. ۲- انتقال عصبیت از راه تربیت در یک خاندان شریف و صاحب عصبیت (ابن‌خلدون، ۱۳۳۶: ۲۵۳/۱).

متفکر مسلمان در قرن هشتم، با پذیرش قیاس اندامواره^۱ و انطباق آن بر اجتماع و دولت نظریه‌ای چرخه‌ای در مورد دولت و حکومت‌ها ارائه می‌دهد. او معتقد است هر دولت بر خرابه‌های دولت قبلی بنا می‌شود و به سیر خود به همان شیوه دولت گذشته بدون هیچ پیشرفتی ادامه می‌دهد (الفخوری و خلیل‌الجر، ۱۳۸۱: ۷۳۲). ابن‌خلدون در فصل ۴۸ مقدمه معتقد است وقتی دولت‌های قدیمی به مرحله انحطاط و نابودی می‌رسند، دولت جدید به دو صورت تشکّل می‌یابد، ابتدا هنگامی که حکام ولایات و استان‌هایی که در نواحی مرزی و دور از مرکز حکومت از ضعف داخلی حکومت مرکزی آگاهی می‌یابند حکومت مستقل تشکیل می‌دهند و سعی می‌کنند بر نواحی تحت سلطه خویش تسلط کامل بیابند. البته در این نوع تشکیل حکومت دادن درگیری و تضادی بین حکومت مرکزی و حکومت تازه تأسیس شکل نمی‌گیرد. چون مؤسسان حکومت جدید چشم طمع برای تسلط بر دولت مرکزی ندارند. نوع دوم شکل‌گیری حکومت جدید هنگامی است که «ملت‌ها و قبایل هم‌جوار با آگاهی از انحطاط و بحران در حکومت مستقر طغیان کرده یا از راه دعوت بتوانند افراد زیادی گرد خود جمع کنند و یا خود دارای لشگریانی با عصبیت قوی باشند و سعی در چیرگی و تسلط بر حکومت استقرار یافته داشته باشند و با سرنگون کردن آن، خود به تاج و تخت دست یابند (ابن‌خلدون، ۱۳۳۶: ۵۰۲/۱-۵۰۱).

از نگاه ابن‌خلدون دولت موجودی ارگانیک است که از مراحل متوالی تولد، رشد، بلوغ، پیری و مرگ عبور می‌کند. او به طور کلی این تحولات را در سه دوره رشد و توسعه، اوج و صعود و زوال و انحطاط مورد بررسی قرار می‌دهد. دولت در این نگاه موجودی زنده جلوه می‌کند که دارای تحولات زمانی و طول عمر است. ابن‌خلدون طول عمر را از طریق حداکثر نسل‌های حاکم مطالعه می‌کند. او سه نسل را مطرح می‌نماید، که فروپاشی دولت در نسل چهارم اتفاق می‌افتد (آزاد ارمکی، ۱۳۷۴: ۳۱۵-۳۱۴). نسل اول نسل بنیانگذار است با ویژگی‌هایی چون خشونت، توحش و بادیه‌نشینی. این نسل ویژگی‌هایی را که موجب بقای خود است، حفظ می‌کند. نسل دوم را نسل مباشر می‌نامد (ابن‌خلدون، ۱۳۳۶: ۲۶۲/۱). این نسل به علت حکومت‌داری، زندگی شهری و برخورداری از رفاه به استبداد و خودکامگی دچار است. با توجه به این که یاران دیروز تبدیل به رقیبان امروز شده‌اند، حاکم یک به یک آنان را از بین می‌برد. نسل سوم نیز نسل مقلد است. به دلیل ناز و نعمت و

۱ - نظریه‌ای در جامعه‌شناسی است که بر پایه آن، جوامع همچون موجوداتی زنده در نظر می‌آیند و تبیین کارکرد آن‌ها از طریق قیاس‌های زیست‌شناختی، صورت می‌گیرد (بیرو، ۱۳۸۰: ۲۵۳).

فراوانی معیشت، عصبیت را از یاد برده است. بنابراین حمایت و دفاع و توسعه طلبی را فراموش کرده است (همان: ۳۱۵/۱). در نتیجه، انقراض در نسل چهارم رخ می‌دهد (ابن خلدون، ۱۳۳۶: ۳۱۶/۱ و ۲۶۷؛ فاخوری و جر، ۱۳۸۱: ۷۲۶). ابن خلدون همچنین آسیب‌هایی برای دولت در نظر می‌گیرد که تعادل دولت را برهم می‌زند و با ایجاد و استمرار خود، موجب فروپاشی آن می‌شوند. او این آسیب‌ها را به این شکل دسته‌بندی می‌کند: ۱- از بین رفتن عصبیت بر اثر استبداد و خودکامگی ۲- به دست گرفتن قدرت توسط نامحرمان و موالی (غلامان)؛ ۳- بازرگانی و تجارت دولت و شاه؛ ۴- ایجاد فاصله و حجاب میان سلطان و مردم؛ ۵- اعمال خشونت از سوی حکومت؛ ۶- توسعه افراطی قلمرو؛ ۹- و در نهایت هجوم اقوام بیابانگرد که از عصبیت قوی‌تر برخوردارند (ابن خلدون، ۱۳۳۶: ۵۰۱/۱-۴۷۲؛ آزاد ارمکی، ۱۳۷۴: ۳۰۳-۳۰۱؛ فاخوری و جر، ۱۳۸۱: ۷۴۳-۷۳۹).

ریشه‌های عصبیت در میان سلجوقیان

سلجوقیان در وهله اول ریشه‌های عصبیت خود را از ایل و طایفه کسب کردند. آن‌ها دارای خاستگاه قبیله‌ای بودند و به قبایل اغوز تعلق داشتند (همدانی، ۱۳۸۶: ۴). اغوزها مشتمل بر بطن‌ها و تیره‌های متعدد بودند که مورخان تعداد آنها متفاوت ضبط کرده‌اند (کاشغری، ۱۳۳۳: ۵۶/۱؛ همدانی، ۱۳۸۴: ۵۵-۶۳). بنابراین اغوز نام قبیله نبوده بلکه اتحادیه‌ای از قبایل متفاوت بوده است. سلجوقیان به یکی از تیره‌های اغوز با نام قتیق تعلق داشتند (همدانی، ۱۳۸۶: ۴). محل اسکان اولیه اغوزها در کنار رودخانه‌های «سلنگا»، «تولا»، «بارلیق» و «توتوکن» بود که در سال ۱۲۲هـ ق همراه با قبایل ایغور، باسمیل و قرلق خاقان ترکستان شرقی را شکست دادند. و رهبر اغوزها به سمت ییغوی دست راست منصوب شد (پریستاک، ۱۳۸۵: ۲۵؛ خوارزمی، ۱۴۰۹ق: ۱۴۱). خلا قدرت ناشی از جنگ طراز^۱ در سال ۱۳۴هـ ق در بیابان‌های شمال رودخانه سیحون و اطراف دریای خوارزم سبب شد تا اغوزها به اطراف رودخانه سیحون مهاجرت کنند (پریستاک، ۱۳۸۵: ۲۷؛ مروزی، ۱۹۴۲: ۲۰). از آن پس، مناطق شمال دریای خوارزم و دریای مازندران، بیابان قرزل قوم و بخش‌هایی از بیابان قراقوم به نام آن‌ها دشت اغوز نامیده می‌شد (استخری، ۱۳۶۸: ۱۷۶؛ بیرونی، ۱۳۷۳: ۵۳۹). رئیس اغوزها با عنوان «ییغو» در شهر «دهنو»، در جنوب سیحون اقامت گزید (حدودالعالم، ۱۳۶۲: ۱۲۳). «دقاق» نیای سلجوقیان که با عنوان «سوباشی» منصب فرماندهی لشکر را داشت، به تدریج با ییغو اختلاف پیدا کرد که این اختلافات تا زمان پسرش سلجوق ادامه یافت. سلجوق با احساس خطر از ییغو همراه با سپاهیان، طرفداران و خانواده‌اش به شهر «جند» مهاجرت کرد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۶۳/۲۲؛ حسینی، ۱۳۸۰: ۳۶). بنابراین، سلاجقه ریشه‌های عصبیت خود را ابتدا از روابط نسبی و در ادامه از روابط ناشی از «حلف» به دست آورده بودند. لذا علاوه بر اغوزها که نیروی خویشاوند سلجوقیان بودند، آن‌ها از طریق «حلف» اتحادیه‌ای از قبایل ترک و ترکمن را برای پیشبرد مقاصد خود به وجود آوردند. بیشتر این اقوام را ایلات ترک قیچاق و اوینور (همدانی، ۱۳۸۴: ۲۰-۱۳) و قبایل قرلق و چگل (صادقی، ۱۳۸۸: ۵۷) و اقوام دیگر تشکیل می‌دادند.

عصبیت قومی قبایل اغوز که در ادغام با قبایل ایغور، قیچاق و قرلق خود را نمایان کرد، همبستگی و توان نظامی در میان سلاجقه ایجاد کرد که به واسطه آن توانستند مستقل از دیگر قبایل وارد «جند» شوند. در اندیشه ابن خلدون، نیرومندی

۱- نبرد میان زیاد بن صالح و لشگری از سلسله‌ی تانگ چین که به شکست سپاهیان چین ختم شد.

و توانایی دولت جز در سایه تحکیم و تقویت مناسبات سلسله‌مراتبی، تبعیت مطلق از فرد یا گروه مسلط و در یک کلام در سایه حکومت مطلق محقق نمی‌شود. از نظر ابن خلدون، حکومت فردی و متمرکز می‌تواند گروه‌های گوناگون و دارای منافع و علائق متفاوت را پیوند زند، اما در حکومت غیرفردی به دلیل بروز رقابت و تشدید برتری‌طلبی بین گروه‌های مختلف، نوعی حکومت ملوک‌الطوایفی شکل می‌گیرد که با تضعیف عصبیت، نابسامانی و اختلال در جامعه روی می‌دهد. او خودکامگی را امر طبیعی کشورداری و اجتناب‌ناپذیر می‌داند و برای توضیح طبیعی بودن آن از مثال «مزاج» در علم پزشکی متعارف استفاده می‌کند. او می‌گوید عصبیت عمومی به منزله مزاج برای موجود زنده است و مزاج مرکب از عناصر است. هرگاه عناصر برابر و همسان فراهم آید به هیچ روی درهم‌آمیختگی صورت نمی‌گیرد، بلکه ناگزیر باید یکی از آن‌ها بر عناصر دیگر غالب آید تا امتزاج حاصل گردد. بر این اساس می‌بایست یکی از عصبیت‌ها بر عصبیت‌های دیگر غلبه کند تا بتواند آن‌ها را متمرکز و متحد ساخته و تشکیل دولت بدهد. از دیدگاه ابن خلدون عصبیت‌ها متفاوت‌اند و هر عصبیتی برای خود فرمانروایی و تسلط بر قوم خود دارد، اما سلطنت به همه عصبیت‌ها تعلق نمی‌گیرد، بلکه به عصبیتی اختصاص می‌یابد که دیگر عصبیت‌ها را مغلوب سازد (ابن خلدون، ۱۳۳۶: ۲۵۸/۱).

بادیه‌نشینی و ساختار اجتماعی اقتصادی سلاجقه زمینه‌ای برای رشد عصبیت

چنان‌که اشاره شد ابن خلدون منشأ عصبیت را به دو عامل زندگی بادیه‌نشینی و دین نسبت می‌دهد. اگر چه سلاجقه، بعدها برای پیشروی در قفقاز و آناتولی از عصبیت دینی بهره مند شدند ولی در آغاز قدرت فقط از نوع اول آن یعنی زندگی بادیه‌نشینی برخوردار بودند^۱. سرزمین تحت سلطه اغوزها مناطق شمال سیحون در گستره وسیعی از سواحل شرقی رود ولگا در شمال و شمال شرقی دریای مازندران تا اطراف رود طراز را در بر می‌گرفت (استخری، ۱۳۶۸: ۱۷۶؛ بیرونی، ۱۳۷۳: ۵۳۹). به گفته ابن فضلان اغوزها زندگی ایلیاتی داشتند و در رنج و مشقت زندگی می‌کردند (ابن فضلان، ۱۳۴۵: ۶۸؛ یعقوبی، ۱۳۴۷: ۷۱). روابط نسبی و عصبیت در مناطقی که سختی معیشت دارند حفظ می‌شود ولی در مناطق آبادان و پر نعمت به واسطه تردد زیاد و امتزاج قبایل، عصبیت کاهش می‌یابد (ابن خلدون، ۱۳۳۶: ۲۵۵/۱). شرایط اقلیمی ترکستان ظرفیت تغذیه ترکان و گله‌هایشان را نداشت؛ لذا آن‌ها در پی مراتع بیشتر و غنی‌تر در تکاپو بودند. مورخان، دو مسأله جمعیت زیاد و کمبود چراگاه را عوامل موثر بر کوچ آل سلجوق از ترکستان به ماوراءالنهر معرفی می‌کنند (حسینی، ۱۳۸۰: ۳۶؛ همدانی، ۱۳۸۶: ۴). علاوه بر این، اقلیم ماوراءالنهر و حاصلخیزی آن (ابن حوقل، ۱۳۵۰: ۱۳۶، ۱۹۳)، یکی از عوامل تأثیرگذاری بود که باعث جلب توجه سلجوقیان گله‌دار و کوچرو به این ناحیه شد.

به نظر ابن خلدون قومی که خاستگاه ایلیاتی و معیشت کوچ‌روی دارد، در غلبه بر اقوام دیگر توانا تر خواهد بود. او معتقد است هرگاه دو دسته وارد نبرد با هم شوند و از لحاظ تعداد و نیرومندی با هم برابر باشند، احتمال پیروزی دسته بادیه‌نشین بیشتر است (ابن خلدون، ۱۳۳۶: ۲۶۸/۱). سلجوقیان از قاعده ابن خلدون مستثنی نبودند. زندگی بادیه‌نشینی از سلاجقه مردانی توانمند و دلیر ساخته بود. ویژگی سخت‌محیطی، جنگ با تجمعات یکجانشین و ایلات همسایه، اغوزها را به استفاده از نیروی عشیره‌ای و جنگجویی هدایت کرد. در نزد آنان به اقتضای حیات عشایری، جنگجویی از ویژگی‌های منحصر به

^۱ - سلجوقیان با استفاده از عصبیت قبیله‌ای و شمشیر موفق به شکست غزنویان و تسلط بر نیشابور شدند، اما در ادامه برای تثبیت حکومت تازه تاسیس به عوامل مذهبی و تدبیر و سیاست نیز متوسل شدند (داور و الهامی، ۱۳۹۵: ۹۰).

فرد آن‌ها محسوب می‌شد. منور در ارتباط با این موضوع و در توصیف طغرل می‌نویسد: «بالش او زین و فرشش نمد زین» بود (منور، ۱۳۶۴: ۱۵۸/۱). زندگی بادیه‌نشینی علاوه بر تحرک و جابه‌جایی برای دستیابی به مرتع و مناطق بیشتر شد در نهایت موجب تقویت بنیه نظامی و تشکیل حکومت گردید. بعد از فوت سلجوق در جند، سلاجقه به رهبری پسرش ارسلان اسرائیل به سمت جنوب که نور بخارا بود حرکت کردند. آنان در زمستان به نوربخارا و در تابستان به سمرقند کوچ می‌کردند (جوینی، ۱۳۸۵: ۵؛ نیشابوری، ۱۳۳۲: ۱۰). در زمان حمله سلطان محمود غزنوی (حک: ۳۸۷-۴۲۱ق) به ماوراءالنهر در سال ۴۱۶ق، سلجوقیان به نزد وی رفته، سلجوقیان، ضمن ابراز ناراحتی از فزونی جمعیت خود و احشامشان و کمبود چراگاه، تمایل خود را نسبت به مهاجرت به خراسان به محمود ابراز کردند (گردیزی، ۱۳۶۳: ۴۱۱). محمود نیز ضمن اسارت رئیس قبیله ارسلان اسرائیل بن سلجوق و تبعیدش به هند، بخشی از ایلات سلجوقی را به شمال خراسان کوچ داد و در بیابان‌های سرخس، فراوه و باورد اسکان داد (همان). مطالب فوق نشان دهنده وضعیت معیشت سلاجقه، یعنی زندگی عشایری و خانه‌به‌دوشی است. به گفته مورخان، زمانی که سلاجقه در خراسان اسکان یافتند با تقدیم پیشکش به دربار عمید خراسان «بوسهل حمدوی» تقاضای چراگاه مناسب کردند. عمید خراسان نیز چراگاه‌های دندانقان، حدفاصل بین سرخس و مرو را برای آن‌ها مشخص کرد و آنان در آنجا ساکن شدند (بنداری، ۲۵۳۶: ۵؛ حسینی، ۱۳۸۰: ۳۸).

اسکان سلجوقیان در دندانقان به معنای استقرار آن‌ها در نواحی استراتژیک شمال خراسان بود. سکونت سلاجقه در این منطقه به ایشان کمک کرد که شناخت بیشتر و بهتری از منطقه و شرایط ژئوپولیتیک آن به دست آورند. سلجوقیان بعد از استقرار در دندانقان، برای تصاحب مرتع و علوفه به دست اندازی به مزارع شهرها و روستاهای پیرامون دست یازیدند؛ چنانکه در سال ۴۱۸ه ق ساکنان شهرهای نسا، باورد و فراوه از فساد و دست‌اندازی سلاجقه به سلطان محمود شکایت بردند (گردیزی، ۱۳۶۳: ۴۱۵-۴۱۶). بعدها نیز در نبرد ۴۲۶ق میان سلاجقه و لشگر غزنوی به قیادت «بکتندی»، سلجوقیان، آشکارا شرط گذاشتند که اگر به آنها چراخور بدهند، از تعرض به مردم پرهیز خواهند کرد (همان: ۴۲۹). بنابر داده‌های مذکور، چنین مستفاد می‌شود که شیوه معیشت کوچ‌نشینی از عوامل تقویت عصیبت در میان سلجوقیان بوده است.

غلبه سلجوقیان بر خراسان

سلجوق و پسرانش با استقرار در منطقه جند، فکر حاکمیت بر آنچه که در سال‌های آینده، طغرل و آلب ارسلان و ملک‌شاه به دست آوردند، در سر نداشتند. بعد از فوت سلجوق فرزندان او به نوربخارا کوچ کردند. مجادلات داخلی میان قراخانیان، موجب شد که جایگاه ارسلان فرزند سلجوق در ماوراءالنهر تثبیت شود (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۱۸۲/۱۶). با لشگرکشی محمود به ماوراءالنهر در سال ۴۱۶ق، ارسلان اسرائیل به خدمت محمود شتافت (مستوفی، ۱۳۶۴: ۳۹۴؛ شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۵۸/۱). در گفت‌وگوهای فیما بین، سلطان محمود سعی داشت قدرت نظامی سلجوقیان را تخمین بزند و راه‌حلی برای رهایی از خطر رویارویی با آن‌ها بیابد. براساس گزارش شبانکاره‌ای سلطان محمود پس از آگاهی نسبت به سپاه و تجهیزات سلجوقیان (همان: ۵۸-۵۹)، ضمن اسارت ارسلان اسرائیل و حبس او (راوندی، ۱۳۶۴: ۹۰)، به هدف «استظهار توفیر خزانه خود» و بهره‌مندی احتمالی از نیروی نظامی آنها در لشگرکشی به هند، بخشی از آنها را به خراسان کوچ داد (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۱۴).

مورخان سلجوقی، در ارتباط با نخستین مهاجرت سلاجقه به خراسان دو دیدگاه ارائه می‌دهند. دیدگاه اول که مبتنی بر گزارش حسینی و بنداری است، اظهار می‌دارد که سلاجقه با پیشنهاد و اجبار سلطان محمود از ماوراءالنهر به خراسان کوچ کردند (حسینی، ۱۳۸۰: ۳۸؛ بنداری، ۲۵۳۶: ۵). دیدگاه دوم مبتنی بر گزارش نیشابوری و راوندی است که براساس آن، رؤسای سلجوقی از محمود درخواست کردند که «ما را این مقام تنگ است و این مراعی به مواشی ما وفا نمی‌کند، دستوری ده که از آب بگذریم و میان نسا و باورد مقام سازیم» (راوندی، ۱۳۶۴: ۹۲). اما گزارش مورخ غزنوی در این زمینه راه‌گشا تر است. به قول گردیزی «و اندرین وقت که امیر محمود به ماوراءالنهر بود، فوجی از سالاران و پیشروان ترکستان پیش آمدند و بنالیدند از ستم امرای ایشان بر ایشان و از رنج‌هایی که بر ایشان همی بود» (گردیزی، ۱۳۶۳: ۴۱۱). آن‌ها در ادامه ابراز داشتند که «ما چهار هزار خانه‌ایم اگر فرمان باشد، خداوند ما را بپذیرد که از آب گذاره شویم و اندر خراسان وطن سازیم، او را از ما راحت باشد و ولایت تو را از ما فراخی باشد که مردمان دشتی‌ایم و گوسفندان فراوان داریم و اندر لشگر او از ما انبوهی باشد» (همان). این گزارش دو نکته را به وضوح نشان می‌دهد یکی اینکه مهاجرت این دسته از ترکمانان به خراسان به دلیل تعارضات درونی آن‌ها بوده است و دیگر اینکه پیشفرض اصلی هر دو طرف یعنی هم سلطان غزنه و هم ترکمانان مهاجر نفع دوجانبه بود. مهاجرت سلاجقه به خراسان به نفع هر دو طرف سلاجقه و سلطان محمود بود. تصور محمود از این نفع، چنان بود که با هیچ یک از درباریان مشورت نکرد و سخن ناصحانی چون ارسالن جاذب را در این باب نشنود (همان). به این ترتیب سلاجقه به طور رسمی وارد خراسان شدند و از بوسهل حمدوی «عمید خراسان» چراگاه‌های دندانقان را به دست گرفتند (بنداری، ۲۵۳۶: ۵؛ حسینی، ۱۳۸۰: ۳۸).

استقرار ترکمانان در شمال خراسان مقدمه رویارویی مستقیم آن‌ها با غزنویان بود دست اندازی مداوم ترکمانان به مزارع و اراضی شهرهای شمال خراسان چون مرو، باورد، نسا و جز آن، واکنش سلطان غزنوی را به دنبال داشت؛ چنانکه ارسالن جاذب را مأمور مقابله با ترکمانان کرد. پیکارهای متعدد و بدون نتیجه ارسالن جاذب با ترکمانان، باعث شد که محمود شخصاً روانه خراسان شود. با حضور وی ترکمانان شکست خورده، به نواحی اطراف پراکنده شدند (گردیزی، ۱۳۶۳: ۴۱۶؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۹۲/۲۲-۹۱). محمود خود به غزنین بازگشت و پسرش را به تعقیب سلجوقیان و ترکمانان فراری مأمور کرد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۹۳/۲۲)، ولی با مرگ محمود و منازعات جانشینی بین فرزندان، سلطان مسعود غزنوی در سال ۴۲۲ق، با دلجویی از ترکمانان رانده شده، آن‌ها را مجدداً به خراسان فراخواند (بیهقی، ۱۳۷۴: ۷۴/۱). آن‌ها همچنان دست‌اندازی به مال و ناموس مردم در شهرهای شمال خراسان را ادامه دادند ولی سلطان غزنه واکنشی نشان نداد. در این زمان بخش اصلی سلجوقیان هنوز در ماوراءالنهر و در اطراف بخارا بودند ولی در سال ۴۲۵ق. آن‌ها نیز به سرکردگی طغرل، چغری و موسی بیغو به خراسان کوچ کردند و از حکمران غزنوی خراسان تقاضا کردند که مناطقی جهت اسکان آن‌ها معین نماید (بیهقی، ۱۳۷۴: ۸۱۷/۲؛ راوندی، ۱۳۶۴: ۹۴-۹۵).

با آمدن سلجوقیان، گروه‌های ترکمان مستقر در خراسان نیز بدانها پیوستند. سلطان مسعود که به اشتباه پدرش سلطان محمود در مقابل سلجوقیان واقف بود (بیهقی، ۱۳۷۴: ۶۹۶/۲-۶۹۵)، به مخالفت با این تقاضا برخاست و لشگری را به قیادت بکتندی برای اخراج آن‌ها از خراسان گسیل داشت ولی او شکست خورد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۸۵/۲۲). پس از این نبرد و مذاکرات طولانی فیما بین، قرار شد که ناحیه فراوه به موسی بیغو، نسا به طغرل و دهستان به چغری بیگ داده شود (بیهقی، ۱۳۷۴: ۷۱۴/۲؛ حسینی، ۱۳۸۰: ۴۲؛ باسان، ۲۰۱۰: ۲۵). از آن پس، سلجوقیان دست‌اندازی خود را به سایر نقاط

خراسان گسترش دادند؛ با این وجود نزد سلطان مسعود رسول فرستادند و با خدعه اظهار فرمانبرداری کردند (ابن خلدون، ۱۳۸۳: ۶۳۴/۳). از اطراف و اکناف خراسان گزارش‌هایی مبنی بر آزار و اذیت و دست‌درازی سلجوقیان نسبت به ساکنان منطقه دریافت شد (بیهقی، ۱۳۷۴: ۷۴۴/۲-۷۲۰؛ گردیزی، ۱۳۶۳: ۴۶۳). سلطان مسعود، بار دیگر لشگری به سرکردگی سبازی تگین به سرکوبی آنها فرستاد ولی این لشکر نیز در تاریخ ۴۲۶ه.ق در سرخس شکست خورد (بیهقی، ۱۳۷۴: ۸۷۳/۳؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۱۸۸/۲۲). این امر به معنای قدرت و نیروی فراوان سلجوقیان بود که از عصبیت قومی آنها برای دفع خطر و رهیدن از مشکلات معیشتی ناشی می‌شد.

در جریان این مجادلات و مبارزات، به تدریج، سلجوقیان هم از قدرت و شرایط خویش و هم از شرایط طرف مقابل آگاهی یافتند و این امر، آنها را به سمت کسب قدرت سیاسی هدایت کرد یعنی عصبیت قومی آنها به عنوان محرکی برای تصاحب قدرت مبدل گشت؛ چنان‌که با تعقیب سوباشی، علاوه بر توس (بنداری، ۲۵۳۶: ۶)، کرسی خراسان، نیشاپور را نیز تصرف کردند (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۱۵؛ راوندی، ۱۳۶۴: ۹۷؛ بیهقی، ۱۳۷۴: ۸۸۲/۳-۸۸۵). در همین زمان مرو نیز به اطاعت از آنها گردن نهاد (بیهقی، ۱۳۷۴: ۷۵۸/۳؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۱۸۶/۲۲). آنها با پذیرش طغرل، و از طریق بکارگیری افراد دیوانی و انتصاب کارگزاران در مشاغل و مناصب، اداره امور جامعه بر منهای معمول آن را عهده‌دار شدند (بیهقی، ۱۳۷۴: ۸۸۵/۳). این امر به معنای پایه‌گذاری دولت جدید بود که از این پس می‌بایست با دولت غزنوی رقابت می‌کرد.

با غلبه سلجوقیان بر مرو و نیشابور در سال ۴۲۹ق، سلطان مسعود را ناچار ساخت که شخصاً به نبرد با آنها بپردازد. سلاجقه نیز حرکات و اقدامات وی را رصد می‌کردند تا در هنگام لزوم واکنش مناسب نشان دهند. مهمترین اقدام در این راستا، برملا ساختن ضعف و ناتوانی غزنویان از طریق گسترش تعرض به نواحی دور دست‌تر خراسان حتی تا هرات و بلخ (گردیزی، ۱۳۶۳: ۳۳۴) بود. در یکی از تاخت‌ها، آنها به اردوی سلطان مسعود نزدیک شده، وارد جنگ با سلطان مسعود شدند (بیهقی، ۱۳۷۴: ۸۹۸/۳). تلاش سلطان برای تعقیب این گروه در سال ۴۳۰ق، وی را در مقابل اردوی اصلی سلجوقیان در سرخس کشاند که بعد از مدتی زد و خورد بی‌نتیجه، بر متارکه جنگ توافق کردند (بیهقی، ۱۳۷۴: ۹۰۱/۳-۹۰۳؛ گردیزی، ۱۳۶۳: ۴۳۵؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۱۸۹/۲۲). بعد از این واقعه، سلطان مسعود به هرات برگشت ولی منتظر فرصت برای حمله نهایی بود. سلجوقیان نیز اگر چه هر کدام با احشام خود به گوشه‌ای از خراسان رفتند (بیهقی، ۱۳۷۴: ۹۲۰/۳-۹۱۹)، ولی به شدت مراقب و مترصد اقدامات سلطان مسعود بودند. چنانکه در بهار سال ۴۳۱ق سلطان، به قصد فاصله انداختن بین سلجوقیان، تصمیم داشت که طغرل را در نیشابور غافلگیر سازد ولی طغرل، پیشدستی کرده، با عقب‌نشینی از نیشابور به ایبورد به برادران و عموی خود پیوست (گردیزی، ۱۳۶۳: ۴۳۶؛ بیهقی، ۱۳۷۴: ۹۳۷/۳). شیوع قحطی شدید و کمبود مواد غذایی در خراسان و به ویژه نیشابور (همدانی، ۱۳۸۶: ۱۱؛ حسینی، ۱۳۸۰: ۴۶)، به شدت بر سرنوشت این نبرد اثر گذاشت. چنانکه سلطان غزنه، ناچار شد به سرعت روانه مرو شود و لشکریان وی که تاب گرسنگی و تشنگی را نداشتند در مقابل سلجوقیانی که با این مشکلات عادت داشتند (بیهقی، ۱۳۷۴: ۹۳۸-۹۴۸؛ خواندمیر، ۱۳۸۰: ۴۸۳/۲؛ ابن‌خلدون، ۱۳۸۳: ۶۳۵/۳)، شکست سنگین دندانقان در رمضان ۴۳۱ق را برای وی رقم زد. از آن پس سلجوقیان با نامه‌نگاری و اعلام خبر پیروزی خود به دربار خلافت و دربار ملوک و امرای مجاور (بیهقی، ۱۳۷۴: ۹۴۹/۳؛ نیشابوری، ۱۳۳۲: ۱۰)، اراده و توانایی خود برای استقرار دولت جدید را نشان دادند.

ضعف و ناتوانی دولت غزنه

ابن خلدون دولت را به انسان به مثابه یک ارگانیزم تشبیه می‌کند. از نظر وی، همانطور که انسان دارای تولد، نوجوانی، جوانی، میانسالی، کهنسالی و مرگ است، دولت‌ها نیز چنین تاسیس می‌شوند و تولد می‌یابند، رشد می‌کنند و سرانجام به پیری و مرگ می‌رسند. دوران جوانی دولت در نسل اول و دوره فرتوتی و پیری و فروپاشی آن معمولاً در نسل چهارم رخ می‌دهد. نسل اول همچنان بر خشونت و توحش بادیه نشینی، تنگی معیشت، دلاوری، شکار و اشتراک در فرمانروایی پایدارند و به همین علت شدت عصبیت در میان آن‌ها همچنان محفوظ می‌ماند. نسل دوم به دلیل کشور داری و ناز و نعمت، تغییر خوی می‌دهند و از بادیه نشینی به شهرنشینی می‌گرایند و از تنگی روزی به فراخی معیشت و از اشتراک در فرمانروایی به خودکامگی گذار می‌کنند. در نهایت نسل سوم روزگار بادیه نشینی و خشونت را چنان از یاد می‌برند که گویی وجود نداشته است. این نسل شیرینی عصبیت را که به واسطه آن قهر و غلبه یافته‌اند از دست می‌دهند (ابن خلدون، ۱۳۳۶: ۳۱۶/۱-۳۱۴). نظریه تغییر ابن خلدون متشکل از سه مفهوم دیالکتیکی مرتبط با هم است: «دیالکتیک عصبیت و سیادت»، «دیالکتیک عصبیت و دیانت» و «دیالکتیک سلطه و انقلاب». مفهوم اول ناظر بر برآمدن اقتدار سیاسی از دل عصبیت قبیله‌ای و زوال آن در اقتدار سیاسی نهادمند شده است. دیالکتیک عصبیت و دین به معنای آن است که دین می‌تواند مبنای عصبیت باشد اما در روند گسترش حکومت، دین برخی ویژگی‌های عصبیت بادیه‌نشینی را پالایش می‌کند و کنش معطوف به هدف (کسب قدرت) را به کنش معطوف به ارزش (کسب تعالی مذهبی) تغییر می‌دهد. البته ابن خلدون معتقد است سرنوشت محتوم جوامع مذهبی نیز به دلیل اشتغال به هوا و هوس‌های شخصی و گروهی زوال و انحطاط است. دیالکتیک سوم از دل دو مبحث قبلی استخراج می‌شود. به این معنا که روند طبیعی تغییر ساختاری وضعیت معیشت از بادیه‌نشینی به شهرنشینی موجب تضعیف عصبیت شهرنشینان و تقویت عصبیت بادیه‌نشینان می‌شود که این نیز به زوال طبیعی شهرها منجر می‌شود (منوچهری، ۱۳۷۶: ۳۵۵-۳۵۰).

در نگاه ابن خلدون عمر دولت‌ها تنها در صورت فقدان مدعی دولت یا فقدان عصبیتی نیرومندتر از خود از سه نسل تجاوز می‌کند؛ در واقع همه چیز بستگی به عصبیت غالب و چگونگی پی‌ریزی قدرت از طرف آن دارد. با این همه ابن خلدون ملاحظه می‌کند که عصبیت تنها محرک تحول دولت نیست. سرنوشت دولت به عوامل متعدد جمعیتی، اقتصادی، روانی و سیاسی نیز وابسته است. از این منظر دولت می‌تواند در سایه نوعی سیاست نظامی یا نوعی کیفیت عمومی تمدنی، نیروهای خود را تجدید یا عمر خود را طولانی کند (نصار، ۱۳۶۶: ۱۸۷-۱۸۸). لذا چرخه‌ای سه مرحله‌ای نسل‌ها که در مجموع برگشت‌ناپذیر و حتمی است، محتمل است بر اثر برخی رخدادها، در طول مسیر مختل گردد و در نتیجه یا منجر به ناکامی زود هنگام شود و یا به کمک تزریق خونی تازه و در نتیجه عصبیتی جدید، به دوره جوانی بازگردد. این همان سرنوشتی است که غزنویان بدان دچار شدند. حکومت آن‌ها در اوج جوانی به علت ظهور عصبیتی تازه و قوی‌تر مجبور به ترک عرصه رقابت شد.

داده‌های تاریخی حاکی از این است که برخی از مهمترین عواملی که سبب شد غزنویان به عنوان حاکمان مستقر در خراسان نتوانند عمر سه مرحله‌ای خود را به ترتیب پشت سر بگذارند، از این قرارند، ۱- بی‌تدبیری سلطان مسعود در مقابل سلجوقیان ۲- فقدان امنیت و نارضایتی عمومی.

بی‌تدبیری سلطان مسعود در مقابله با سلجوقیان

جهت‌گیری سلطان مسعود نسبت به سلجوقیان متعارض بود. سلطان زمانی در جهت جذب آنان تلاش می‌کرد؛ در زمانی دیگر درخواست آن‌ها را برای بندگی رد می‌نمود. این ناهمخوانی‌ها در نحوه برخورد، سلجوقیان را جری‌تر و جسورتر ساخت تا جایی که آن‌ها به تدریج و گام به گام پیش آمدند، سرانجام این جسارت را در خود دیدند که در برابر مسعود صف‌آرایی کرده و مبارزه کنند و قلمروش را تحت سلطه خود گیرند. مسعود غزنوی در سال ۴۲۰ه.ق که از جانب پدرش در مناطق ری و جبال مأمور به تعقیب و سرکوبی سلجوقیان و تصرف آن نواحی شد، دسته‌ای از ترکمانان سلجوقی به نام «عراقی» را به خدمت گرفت (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۹۲/۲۲). او هنگامیکه که خبر درگذشت پدرش را شنید، ترکمانانی را که به خدمت گرفته بود به همراه به غزنین برد. بعد از جلوس بر سریر سلطنت، همین ترکمانان به خدمت گرفته شده از او درخواست کردند که سلطان ترکمانانی را که بعد از سرکوب محمود، به بلخان کوه گریخته مورد عفو قرار دهد. سلطان درخواست آن‌ها را به شرط اطاعت پذیرفت (گردیزی، ۱۳۶۳: ۴۱۶). همچنین، در برخی از مأموریت‌های نظامی خود از آنان بهره می‌برد (بیهقی، ۱۳۷۴: ۵۶/۱). در اواخر سال ۴۲۲ ه.ق، وقتی با شکایت جمعی از ساکنان سرخس و باورد از چپاول و دست‌اندازی سلجوقیان مواجه شد، لشکری را به تأدیب آنها فرستاد، اما این لشکر کاری از پیش نبرد (گردیزی، ۱۳۶۳: ۴۲۶-۴۱۶). زان پس سلطان مسعود دل خوشی از ترکمانان نداشت و از فتنه آن‌ها هراسان بود. لذا به رغم مخالفت آشکار وزیر و درباریان، دستور حبس و قتل سران ترکمان را صادر کرد (بیهقی، ۱۳۷۴: ۵۶/۱)، اما این اقدام نه تنها سبب آرام گرفتن ترکمانان نشد بلکه موجب شد که از آن به بعد با جسارت بیشتری باسلطان مسعود مقابله کنند و در طول سال ۴۲۳ و ۴۲۴ق مشکلات جدی برای حکومت ایجاد کنند (بیهقی، ۱۳۷۴: ۵۰۸/۲؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۹۳/۲۲). با آمدن سلجوقیان به خراسان در اواخر سال ۴۲۵ق و پیوستن این ترکمانان به سلجوقیان، عملاً بر دامنه تعرضات آنها افزوده شد.

دیگر اقدام نادرست سلطان مسعود در تقابل با سلجوقیان، حمله به هندوستان بود. در ذی‌الحجه سال ۴۲۸ه.ق در حالی که اقدامات گزنده و درازدستی‌های سلجوقیان به اوج رسیده بود، سلطان مسعود، به رغم مخالفت شدید وزیر و دیوانسالاران، به جای مقابله با سلاجقه، به بهانه نذر، به طور ناگهانی تصمیم گرفت به هندوستان لشکرکشی کند (بیهقی، ۱۳۷۴: ۷۵۴/۲؛ حبیب‌السیر، ۱۳۸۰: ۳۹۲/۲). این اقدام به معنای رها ساختن خراسان و ایران در آن شرایط حساس بود؛ چنانکه در میانه همین سفر در سال ۴۲۹ ه.ق، هنگامی که سلطان به کابل رسیده بود، اخباری از آشفتگی اوضاع خراسان و ری دریافت کرد، ولی به جای اقدام جدی، فقط به منشی خود دستور داد نامه‌هایی به وزیر بفرستد تا او هر آنچه لازم است، انجام دهد (همان). این اقدام نادرست با بی‌تدبیری دیگر تکمیل شد؛ بعد از بازگشت از هند، به جای مقابله با ترکمانان و اقدام برای سرکوب سلجوقیان، باز هم به رغم مخالفت وزیر و درباریان، به ماوراءالنهر لشکرکشی کرد تا بوری‌تگین را سرکوب کند (بیهقی، ۱۳۷۴: ۳/۳-۸۸۹/۳-۸۹۰؛ خواندمیر، ۱۳۸۰: ۳۹۲/۲). سپاهیان سلطان مسعود که سه سال بود در سفر جنگی به سر می‌بردند در نبرد دندانقان خسته و ملول بودند (ابن‌خلدون، ۱۳۸۳: ۶۳۵/۳). این موارد از بی‌تدبیری و خودکامگی در تصمیم‌گیری، علاوه بر جسورتر کردن سلجوقیان، باعث دلسردی هواداران دولت غزنوی و نومیدی آنها از بهبود اوضاع گردیده، شکست دولت غزنوی را برای همگان قابل پیش‌بینی ساخته بود. لذا اشراف و بزرگان خراسان، که از این بی‌توجهی سلطان، به ستوه آمده بودند دست از مقاومت در مقابل سلاجقه برداشتند و حتی برخی از آنها به سلجوقیان پیوسته و راه

پیروزی را بدانها نمایندند (بیهقی، ۱۳۷۴: ۳/۸۸۲-۸۸۳). در جمع‌بندی این مبحث منور می‌نویسد: «به سبب غفلت سلطان مسعود از ملک و اشتغال او به فساد، بیشتر خراسان به دست آل سلجوق افتاد» (منور، ۱۳۶۴: ۱/۱۵۶).

نارضایتی عمومی و رویگردانی عامه از حکومت غزنوی

ابن خلدون آسیب‌هایی برای دولت مطرح می‌کند که تعادل دولت را بر هم زده و در نهایت به فروپاشی و اضمحلال آن منجر می‌شوند. از آن‌ها می‌توان به ضعیف شدن عصبیت بر اثر استبداد و خودکامگی سلطان (ابن خلدون، ۱۳۳۶: ۱/۴۸۲)، اعمال خشونت و ظلم به مردم از سوی حکومت (همان: ۳۴۲)، بازرگانی شاه و دولت و گرفتن رشوه توسط شاه (همان: ۴۷۲) و به دست گرفتن قدرت توسط افراد نالایق (ابن خلدون، ۱۳۳۶: ۱/۴۹۵؛ فاخوری و جر، ۱۳۸۱: ۷۴۳-۷۳۹). اشاره کرد. ترکیب آسیب‌های مورد نظر ابن خلدون با هم موجب نارضایتی عمومی می‌شود که حمایت عامه مردم را از حکومت غزنوی سلب کرده و زمینه‌های پذیرش سلجوقیان را فراهم می‌سازد.

توجه به شرایط اجتماعی خراسان همزمان با ظهور سلاجقه می‌تواند با عنوان نارضایتی عمومی مفهوم‌بندی شود. سلطان مسعود که دارالملک خود را به پیروی از پدرش در غزنین قرار داده بود بیش از آنکه به منطقه خراسان و ایران توجه کند به مناطق شرقی حکومتش به خصوص هندوستان الثغات داشت (تنوی و قزوینی، ۱۳۸۲: ۳/۲۱۹۶؛ مستوفی، ۱۳۶۴: ۴۲۷) و همین عامل سبب آشفتنگی و بی‌نظمی در این مناطق می‌شد. عامل دیگری که سبب آشفتنگی بیشتر می‌شد، انتصاب کارگزاران ناشایست از طرف سلطان مسعود بود. این اشخاص که نمایندگان حکومت غزنوی بودند، به جای اینکه به فکر حفظ و تقویت حکومت مرکزی و جذب افکار عمومی باشند، به فکر چپاول بیشتر مردم و سپری کردن روزگار به عیاشی و بطالت بودند. از آنجا که این دسته از افراد همچون سوری بن معتر صاحب‌دیوان خراسان، با پرداخت هدایای هنگفت به سلطان مسعود، او را در اموال به غارت گرفته شریک می‌کردند، قادر بودند با خاطری آسوده به کارهای خود ادامه دهند. طبیعی بود که این افراد، چندین برابر مبالغ اهدایی به سلطان را از مردم به زور گرفته باشند. از طرفی استبداد رأی سلطان مسعود که سبب سکوت پختگان و متفکران و رشد چاپلوسان و متملقان در میان منفعت‌طلبان می‌شد، از ابزار حقایق در برابر سلطان مسعود جلوگیری می‌کرد. این استبداد رأی به اندازه‌ای بود که حتی جاسوسان وی جرأت گفتن ظلم‌های سوری در منطقه خراسان را به او نداشتند. بیهقی ضمن شرح ظلم‌های سوری به بزرگان و رؤسا و ضعفای خراسان بیان می‌دارد که در نتیجه کردار او «اعیان مستاصل شدند و نامه‌ها نداشتند به ماوراءالنهر و رسولان فرستادند و به اعیان ترکان بنالیدند، تا ایشان اغواء کردند ترکمانان را و ضعفا نیز به ایزد عز ذکرة، حال خویش برداشتند» (بیهقی، ۱۳۷۴: ۲/۶۳۷-۶۳۸) و در جای دیگر مدعی است که «خراسان، به حقیقت در سر ظلم و درازدستی وی بشد» (همان: ۳/۸۷۲-۸۷۳). تعلق او به اموالی که با ظلم گرد آورده بود به حدی بود که هنگام رفتن به سمت سرخس برای جنگ با سلاجقه، همه اموالش را گرد کرد و به قلعه میکالی فرستاد، تا اگر غزنویان شکست بخوردند، این اموال به کسی نرسد (همان). در سایر مناطق نیز وضع به همین منوال بود. در سال ۴۲۵ ه.ق در کرمان عوامل فاسد حکومتی بر مردم دست‌درازی می‌کردند تا اینکه رعیت به ستوه آمدند (همان: ۲/۶۵۵). در سال مذکور فقط جهیزیه دختر سالار بکتغدی که به نکاح سلطان رسیده بود، ده میلیون درم می‌شد. حتی حاجب کبیر سوباشی نیز که به سال ۴۲۸ ه.ق از جانب سلطان مسعود جهت سرکوب ترکمانان سلجوقی در منطقه خراسان و انتظام امور به آن وادی رفته بود و در ابتدا انسان درستی بود، بعداً به خوشگذرانی و عیاشی روی آورد

(بیهقی، ۱۳۷۴: ۲ / ۷۵۸؛ تتوی و قزوینی، ۱۳۸۲: ۳ / ۲۱۹۷) و حتی شایع گشته بود که سوباشی محترک گندم است و آن را به قیمت گزاف در بازار سیاه به فروش می‌رساند. در چنین شرایطی گرایش مردم به سمت سلجوقیان تنها با نیت رهایی از ظلم غزنویان، امری طبیعی بود. در سال ۴۲۸ ه.ق سلاجقه به خاطر قدرت خویش و ضعف عوامل غزنوی در خراسان و بدرفتاری عمال سلطان مسعود در این منطقه توانستند بر شهر مرو تسلط یابند (حسینی، ۱۳۸۰: ۴۶؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۸۶/۲۲) و در شهر نیشابور نیز رخنه کنند. در شهر نیشابور پشتیبانی بزرگان و مشاهیر خراسان سبب شد تا مردم سلاجقه را بر غزنوی‌ها ترجیح دهند (راوندی، ۱۳۶۴: ۱۰۳). پذیرش سلاجقه توسط بزرگان شهر نیشابور سبب ترس و فرار فرماندهان و نظامیان غزنوی از آنجا شد (Basan, 2010: 25)، به طوری که حتی در محاصره شهر توس، بسیاری از مردم آن دیار به سپاه سلجوقی پیوستند و طغرل را یاری رساندند (ابن خلدون، ۱۳۸۳: ۶۳۴/۳). با این اوصاف، گرچه تصرف نیشابور توسط سلجوقیان در شعبان ۴۲۹ ه.ق صورت گرفت، اما پیش از این تصرف زمینه‌های مردمی در آن شهر برای مقبولیت آنان فراهم شده بود.

نتیجه‌گیری

سلجوقیان یکی از قبایل اغوز بودند که با هماهنگی و اتحاد با قبایل ترک به سرزمین ماورالنهر و خراسان روی آوردند و برای اولین بار حکومتی متحد و یکپارچه در ایران تشکیل دادند. آن‌ها مردمانی کوچ‌نشین بودند که برای تأمین مایحتاج خود، به واسطه افزایش جمعیت ایل و ازدیاد احشام دچار کمبود مراتع شده و ناچار به جابجایی دائمی بودند. مبارزه دائمی با طبیعت در نتیجه شیوه معیشت گله‌داری و کوچ‌نشینی موجب تقویت بنیه نظامی افراد قبیله می‌شد. مسائل ناشی از این شیوه معیشت، علاوه بر تقویت ساختار قبیله‌ای، موجب پیدایش عصبیتی قوی در بین افراد ایل شد که در کسب قدرت آن‌ها تاثیر زیادی داشت. ابن خلدون استدلال می‌کند اساس شکل‌گیری حکومت‌ها وجود عصبیت به معنای نظامی از نمادهای بین‌ذهانی، غرور قومی و پیوندهای عمیق اجتماعی است. این مفاهیم در بادیه ریشه گرفته و تقویت می‌شوند. سلجوقیان عصبیت خود را در ابتدا مدیون تبار ایلی بودند. عصبیت قبایل اغوز در ترکیب با سایر قبایل همچون ایغور، قبیچاق و قرلق آشکار شد و توان نظامی ناشی از این همبستگی بود که آن‌ها را وارد جند نمود. ابن خلدون رابطه‌ای دیالکتیکی برای عصبیت و اقتدار سیاسی قائل است. او استدلال می‌کند از آنجایی که عصبیت ریشه بادیه‌نشینی دارد لذا با تغییر ساختاری وضعیت معیشت از بادیه‌نشینی به شهرنشینی، عصبیت نسل‌های اول به دلیل خو گرفتن حاکمان با رفاه و آسایش زندگی شهری رو به زوال می‌نهد، به این ترتیب عصبیتی که در آغاز عامل تشکل حکومت است با دست‌یابی به حکومت و نهادمند شدن آن روبه زوال می‌رود. قدرتمندی عصبیت سلاجقه از یک سو و عصبیت ضعیف شده غزنویان به واسطه ناراضیاتی عمومی و استبداد رأی حاکمان غزنوی از سوی دیگر، زمینه‌ساز قدرت‌گیری سلاجقه و گرایش عمومی مردم خراسان به حکومت آن‌ها شد. ابن خلدون اعتقاد دارد حکومت‌ها همچون انسان از مراحل تولد، رشد، بلوغ، پیری و مرگ عبور می‌کنند. براساس داده‌های ارائه شده درباره حکومت غزنوی، می‌توان گفت این سلسله از سه مرحله اول مورد نظر ابن خلدون یعنی تولد، رشد و بلوغ جلوتر نمی‌رود، و ظهور عصبیتی جوان‌تر و قوی‌تر همچون سلجوقیان موجب مرگ زودرس غزنویان می‌شود. البته منظور از مرگ هلاکت کامل غزنویان نیست، بلکه کاهش قلمرو و محدود شدن مرزهای حکومت آن‌ها به غزنین را می‌توان به مرگ این سلسله تعبیر کرد. ابن خلدون آسیب‌هایی در ارتباط با دولت‌ها بیان می‌کند که زمینه‌های

نابودی آن‌ها را فراهم می‌سازد. از این آسیب‌ها می‌توان به استبداد و ظلم حکمرانان به مردم، منصوب کردن افراد نالایق به حکومت و شریک شدن حاکم با غارتگران اشاره کرد. هنگامیکه حاکم وارد حوزه اقتصاد می‌شود و کلیه ثروت‌ها و اموال را به خود اختصاص می‌دهد، فساد کلیه ارکان حکومت را در بر می‌گیرد. در هنگامه ظهور سلاجقه اوضاع خراسان دچار پریشانی شده بود. حاکم خراسان مالیات‌های سنگینی از مردم اخذ می‌کرد و سلطان مسعود را در اموال به زور گرفته شده شریک می‌نمود. به دلیل فساد زیاد دربار سلطان کسی جرات بیان حقیقت را به سلطان نداشت. در سایر مناطق کشور نیز برخی حکام به احتکار مایحتاج مردم مانند گندم می‌پرداختند. براساس دیدگاه ابن‌خلدون، حکومت‌های جدید هنگامی ظهور می‌کنند که ملت‌ها و قبایل همجوار از انحطاط و بحران در حکومت مستقر آگاهی یابند و یا از طریق جذب نیرو افراد زیادی گردآوردند و یا از طریق تقویت نیروهای خودی و افزایش عصبیت بین خودشان سعی در سرنگونی حکومت مستقر کرده و به سلطنت دست یابند. آن‌ها هنگامیکه در دستگاه سلطان محمود و مسعود رخنه کردند و به محدودیت‌ها و ضعف‌های حکومت آگاهی یافتند هر جا که فرصتی پیش می‌آمد سعی در وارد کردن آسیب به آن‌ها داشتند و نهایتاً با داشتن عصبیت قوی‌تر و استفاده از رفتار متعارض و اشتباهات متعدد سلطان مسعود در حکمرانی توانستند آن‌ها را شکست دهند و قلمرو آن‌ها را به متصرفات خود ضمیمه سازند. سکونت سلجوقیان در جند و نوبخارا سبب شد که آن‌ها به نقاط قوت و ضعف حکومت غزنویان در خراسان آگاهی یابند و از این فرصت برای جلب توجه بزرگان خراسان، به ویژه نیشابور به خود استفاده کنند و نیروهای نظامی شهر را به فرار وادارند. اشتغال سلطان مسعود به جنگ با هندیان و آل زیار در طبرستان و بوری تگین موجب تضعیف توان نظام غزنویان در مبارزه با سلجوقیان شد و سلجوقیان موفق شدند در نبرد دندانقان غزنویان را شکست دهند و حکومت جدید خویش را پایه‌گذاری کنند.

منابع

- آزاد ارمکی، تقی (۱۳۷۴)، *اندیشه اجتماعی متفکران مسلمان از فارابی تا ابن‌خلدون*. تهران: سروش.
- ابن‌اثیر، عزالدین علی (۱۳۷۱). *تاریخ کامل بزرگ اسلام و ایران*. ترجمه عباس خلیلی و ابوالقاسم حالت. جلد ۱۶ و ۲۲. تهران: مؤسسه مطبوعات علمی.
- ابن‌حوقل، ابوالقاسم محمد (۱۳۵۰). *صوره الارض*. ترجمه جعفر شعار. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن‌خلدون، عبدالرحمن (۱۳۳۶). *مقدمه*. ترجمه محمد پروین گنابادی. تهران: علمی و فرهنگی.
- ابن‌خلدون، عبدالرحمن (۱۳۸۳). *العبر*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ابن‌فضلان، احمد (۱۳۴۵). *سفرنامه ابن‌فضلان*. ترجمه ابوالفضل طباطبایی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- استخری، ابواسحاق ابراهیم (۱۳۶۸). *مسالك و الممالک*. تصحیح ایرج افشار. تهران: علمی و فرهنگی.
- بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ (۱۳۵۲). *ترکستان‌نامه*. ترجمه کریم کشاورز. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- باسورث، ادmond کلیفورد (۱۳۷۱). «تاریخ سیاسی و دودمانی ایران». در: *تاریخ ایران کمبریج*. جلد ۵. گردآوری جی.آ. بویل. ترجمه حسن انوشه. تهران: امیرکبیر. ۹-۱۹۹.
- باسورث، ادmond کلیفورد (۱۳۷۲). *تاریخ غزنویان*. ترجمه حسن انوشه. تهران: امیرکبیر.

- بنداری، فتح‌بن علی (۲۵۳۶). *تاریخ سلسله سلجوقی*. ترجمه محمدحسین جلیلی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- بیرو، آلن (۱۳۸۰). *فرهنگ علوم اجتماعی*. ترجمه باقر ساروخانی. تهران: انتشارات کیهان.
- بیرونی، ابوریحان محمد بن احمد (۱۳۷۳ق). *قانون مسعودی*. حیدرآباد الدکن: مطبعه دائره المعارف العثمانیه.
- بیهقی، ابوالفضل (۱۳۷۴). *تاریخ بیهقی*. تصحیح خلیل خطیب رهبر. ۳ جلد. تهران: مهتاب.
- پرویز، عباس (۱۳۵۱). *سلاجقه و خوارزمشاهیان*. تهران: شرکت سهامی چاپ و انتشارات کتب ایران.
- پرستاک، املیان. «فروپاشی امپراتوری اغوز بیغو». ترجمه محسن رحمتی (۱۳۸۵). *پژوهش‌نامه تاریخ*، ۱ (۴)، ۲۳-۳۹.
- تنوی، قاضی احمد و قزوینی، آصف‌الدوله (۱۳۸۲). *تاریخ الفی*، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد. تهران: علمی و فرهنگی.
- تهایی، حسین ابوالحسن (۱۳۸۳). *جامعه‌شناسی تاریخی، نظریه‌های متفکرین مسلمان*. تهران: بهمن برنا.
- جویی، علاء‌الدین عطاملک (۱۳۸۵). *تاریخ جهانگشای جوینی*. تصحیح محمد قزوینی. تهران: دنیای کتاب.
- حدودالعالم من المشرق الی المغرب* (۱۳۶۲). تصحیح منوچهر ستوده. تهران: طهوری.
- حسینی، علی‌بن ناصر (۱۳۸۰). *اخبار امرا و پادشاهان سلجوقی*. ترجمه رمضان علی روح‌الهی. تهران: ایل شاهسون.
- خوارزمی، محمدبن یوسف (۱۴۰۹ق). *مفاتیح العلوم*. تحقیق ابراهیم الایاری. بیروت: دارالکتب العربی.
- داور، مرتضی و الهامی، علی (۱۳۹۵). «مدیریت ایدئولوژیکی افکار عمومی در عصر سلجوقیان با تاکید بر مساله مشروعیت». *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*. ۲۵ (۴)، ۶۹-۹۴.
- راوندی، محمدبن علی بن سلیمان (۱۳۶۴). *راحه‌الصدور و آیه‌السرور در تاریخ آل سلجوق*. تصحیح محمد اقبال. تهران: امیرکبیر.
- ریتزر، جرج (۱۳۸۷). *نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر*، ترجمه محسن ثلاثی. تهران: انتشارات علمی.
- شبانکاره‌ای، محمدبن علی (۱۳۸۱). *مجمع‌الانساب*. جلد ۱. تصحیح میرهاشم محدث. تهران: امیرکبیر.
- صادقی، مقصودعلی (۱۳۸۸). «نقش قبایل مهاجر آسیای میانه در تحولات روزگار سلطان سنجر سلجوقی». *پژوهش‌های علوم تاریخی*، ۱ (۱)، ۵۵-۶۵.
- فاخوری، حنا و جر، خلیل (۱۳۸۱). *تاریخ فلسفه در جهان اسلام*. ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران: علمی و فرهنگی.
- فکوهی، ناصر (۱۳۸۸). *تاریخ اندیشه و نظریه‌های انسان‌شناسی*، تهران: نشر نی.
- کاشغری، محمودبن حسین (۱۳۸۴). *دیوان لغات‌التورک*. ترجمه حسین محمدزاده صدیق. جلد ۱. تبریز: اختر.
- گردیزی، عبدالحی ضحاک بن محمود (۱۳۶۳). *زین‌الخبار*. تصحیح عبدالحی حبیبی. تهران: دنیای کتاب.
- گروسه، رنه (۱۳۶۸). *امپراطوری صحرائوردان*. ترجمه عبدالحسین میکده. تهران: علمی و فرهنگی.
- لمبتون، آن. کی. اس (۱۳۷۲). *تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران*. ترجمه یعقوب آژند. تهران: نشر نی.
- مروزی، شرف‌الزمان طاهر (۱۹۴۲م). *منتخبات طبایع الحیوان انتخاب مینورسکی*، لندن.
- مستوفی، حمدالله (۱۳۶۴). *تاریخ گزیده*. تصحیح عبدالحسین نوایی. تهران: امیرکبیر.
- مشکوتی، نصرت‌الله (۱۳۴۳). *از سلاجقه تا صفویه*. تهران: چاپخانه بانک بازرگانی ایران.

منور، محمد بن (۱۳۶۴). *اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگاه.

منوچهری، عباس (۱۳۷۶). *ابن خلدون و جامعه‌شناسی تاریخی معاصر*، مطالعات فرهنگ-ارتباطات، شماره ۴، صص ۳۴۱-۳۵۷.

نصاف، ناصف (۱۳۶۶). *اندیشه واقع‌گرایی ابن خلدون*. ترجمه یوسف رحیم‌لو. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

نیشابوری، ظهیرالدین (۱۳۳۲). *سلجوقنامه*. تهران: کلاله خاور.

همدانی، رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۸۴). *جامع‌التواریخ (تاریخ اغوز)*. تصحیح محمد روشن. تهران: میراث مکتوب.

همدانی، رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۸۶). *جامع‌التواریخ (تاریخ آل سلجوق)*. تصحیح محمد روشن. تهران: میراث مکتوب.

یعقوبی، احمد بن ابی‌یعقوب (۱۳۴۷). *البلدان*، ترجمه: محمدابراهیم آیتی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

References:

- Azad Aramaki, Taqi (1995) Social thought of Muslim thinkers from Farabi to Ibn Khaldun. Tehran: Soroush.
- Basan, Aziz (2010) The Great Seljuqs, A history, New York, the Taylor & Francis e-Library.
- Barthold, Vasily Vladimirovich (1973). Turkestan name. Translated by Karim Keshavarz. Tehran: Iran Culture Foundation.
- Beyhaqi, Abulfazl (1995). Beyhaqi history. Corrected by Khalil Khatib Rahbar. 3 volumes. Tehran: Mehtab.
- Biro, Alan (2010). Social science culture. Translated by Bagher Sarukhani. Tehran: Keihan Publications.
- Biruni, Abu Rihan Muhammad bin Ahmad (1994 AH). Masoudi's law. Hyderabad Al-Dakkan: Al-Othmaniyah Encyclopaedia Press.
- Bondari, Fatah Bin Ali (1977). The history of the Seljuq dynasty. Translated by Mohammad Hossein Jalili. Tehran: Iran Culture Foundation.
- Bosworth, Edmund Clifford (1992). Political and dynastic history of Iran. In: Cambridge History of Iran. Volume 5. Collection of G.A. Boyle. Translated by Hassan Anoushe. Tehran: Amir Kabir. 9-199.
- Bosworth, Edmund Clifford (1993). History of the Ghaznavids. Translated by Hassan Anoushe. Tehran: Amir Kabir.
- Davar, Morteza and Elhami, Ali (2015). Ideological management of public opinion in the Seljuk era with emphasis on the issue of legitimacy. The history of Islamic culture and civilization. 25 (4), 69-94.
- Eshtakhari, Abu Ishaq Ibrahim (1989). Masalak and Al-Mamalek. Corrected by Iraj Afshar. Tehran: Scientific and Cultural.

- Fakhouri, Hana and Jar, Khalil (2012). History of philosophy in the Islamic world. Translated by Abdul Mohammad Aiti. Tehran: Scientific and Cultural.
- Fakuhi, Nasser (2008). History of anthropological thought and theories, Tehran, Nei publication.
- Gardizi, Abdul Hai Dahhak Bin Mahmood (1984). Zain Al-Akhbar Edited by Abdul Hai Habibi. Tehran: World of Books.
- Grosse, Rene (1989). The empire of deserters. Translated by Abdul Hossein Mikdeh. Tehran: Scientific and Cultural.
- Hamedani, Rashid al-Din Fazlullah (2005). Jame-al-Tawarikh (history of Oghuz). Corrected by Mohammad Roshan. Tehran: Written Heritage.
- Hamdani, Rashiduddin Fazlullah (2007). Jame-al-Tawarikh (History of the Seljuqs). Corrected by Mohammad Roshan. Tehran: Written Heritage.
- Hosseini, Ali Ibn Nasser (2001). News of Seljuk rulers and kings. Translated by Ramzan-Ali Rooh-Elahi. Tehran: Il Shahson.
- Hudud al-Alam Man al-Mashreq to Maghrib (1983). Manouchehr Sotoudeh's correction. Tehran: Tahori.
- Ibn Athir, Ezzeddin Ali (1992). The great complete history of Islam and Iran. Translated Abbas Khalili and Abulqasem Halat. Volumes 16 and 22. Tehran: Scientific Press Institute.
- Ibn Hoqal, Abul Qasim Muhammad (1971). The face of the earth. Translated by Jafar Shaar. Tehran: Iran Culture Foundation.
- Ibn-Khaldun, Abd al-Rahman (1957). Introduction. Translated by Mohammad Parveen Gonabadi. Tehran: Scientific and Cultural.
- Ibn-Khaldun, Abd al-Haman (2004). Al-Abar, translated by Abdul Mohammad Ayiti, Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran.
- Ibn Fadlan, Ahmad (1966). Ibn Fazlan's travelogue. Translated by Abulfazl Tabatabai. Tehran: Iran Culture Foundation.
- Joyni, Aladdin Attamalek (2006). History of Jahangasha Jovini. Corrected by Mohammad Qazvini. Tehran: World of Books.
- Kashghari, Mahmoud bin Hossein (2005). Divan of Al-Turk words. Translated by Hossein Mohammadzadeh Sediq. Volume 1. Tabriz: Akhtar.
- Kharazmi, Muhammad bin Yusuf (1409 AH). Mofatih al-Uloom. Ebrahim Elabiari's research. Beirut: Dar Al Kitab Al Arabi.
- Lambton, Ann. who S (1993). Continuity and evolution in the middle history of Iran. Translated by Yaqub Azhend. Tehran: Ney Publishing.
- Mahdi, Mohsen (1985) Ibn Khaldon s Philosophy of History, University of Chicago. Chicago.
- Manouchehri, Abbas (1997). Ibn Khaldun and contemporary historical sociology, Journal of Culture-Communication Studies, No. 4, pp. 341-357.
- Mashkouti, Nusratullah (1964). From Seljuk to Safavid. Tehran: Iran Trading Bank Printing House.

- Marvzi, Sharaf al-Zaman Taher (1942 AD). Selections of the characteristics of the animal, the selection of Minorsky, London.
- Monavar, Mohammad bin (1985). *Asrar al-Tawheed fi Maqamat al-Sheikh Abi Saeed*, introduction, correction and notes by Mohammad Reza Shafi'i Kodkani, Tehran, Aghah Publications.
- Mostofi, Hamdullah (1985). *Selected date* Edited by Abdul Hossein Navaei. Tehran: Amir Kabir.
- Nasaaf, Nasef (1987). *Realism thought of Ibn Khaldoun*. Translated by Yusuf Rahim Lo. Tehran: Academic Publishing Center.
- Neishabouri, Zahiruddin (1953). *Seljuk name* Tehran: Kalaleh Khavar.
- Parviz, Abbas (1972). *Seljuk and Khwarazmshahs*. Tehran: Iran Books Printing and Publishing Company.
- Pristak, Emelian (2015). *The collapse of the Oghuz Yabgho Empire*. Translated by Mohsen Rahmati, *History Research Journal*, 1 (4), 23-39.
- Ravandi, Mohammad bin Ali bin Suleiman (1985). *Raha Al-Sudor and Ayah Al-Suror in the history of Al-Seljuq*. Edited by Mohammad Iqbal. Tehran: Amir Kabir.
- Ritzer, George (2007). *Sociological theory in the contemporary era*, translated by Mohsen Salasi. Tehran: Scientific Publications.
- Sadeghi, Maqsood Ali (2009). *The role of migrant tribes of Central Asia in the developments of Sultan Sanjar Seljuk*. *Researches of Historical Sciences*, 1 (1), 55-65.
- Shabankarei, Mohammad bin Ali (2002). *Al-Ansab Assembly*. Volume 1. Correction of Mirhashem Muhaddith. Tehran: Amir Kabir.
- Tanhaei, Hossein Abolhassan (2013). *Historical sociology, theories of Muslim thinkers*. Tehran: Bahman Burna.
- Tatvi, Qazi Ahmed and Qazvini, Asif-al-Doulah (2003). *Tarikh Alfi*, corrected by Gholamreza Tabatabai Majd. Tehran: Scientific and Cultural.
- Yaqoubi, Ahmed bin Abi Yaqoob (1968). *Al-Baldan*, translation: Mohammad Ibrahim Aiti, Tehran, Book Translation and Publishing Company.